

Wat te doen met 'aard- en nagelvaste' kunstwerken bij een verbouwing of restauratie

Eind 1998 heropent het ingrijpend verbouwde en gerestaureerde Gemeentemuseum in Den Haag. Hierop breekt een publieke discussie los. Muurschilderingen uit de jaren tachtig in de trappenhuizen zijn bij de restauratie verwijderd.

Het is voor de Commissie Museale Gedraglijn (voorloper van de Ethische Codecommissie voor Musea) de aanleiding om een advies uit te brengen over de vraag: hoe moeten museumdirecties handelen bij het vernietigen van kunstwerken in het kader van een verbouwing of restauratie?

De commissie constateert allereerst dat kunstwerken die 'aard- en nagelvast verbonden' zijn aan het gebouw ook tot de collectie behoren. De regels voor collectiebeheer zijn hier dus op van toepassing. De Gedraglijn museale beroepsethiek (voorloper van de Ethische code voor musea) bepaalt dat de beslissing en de werken waar het om gaat goed (fotografisch) gedocumenteerd moeten worden. Ook moet het museum de kunstenaar (of erfgenamen/zaakwaarnemers) tijdig inlichten. Tenslotte is het van belang dat een beslissing tot verwijdering van een kunstwerk past in een goed gemotiveerd collectieplan en alleen kan worden genomen als vernietiging absoluut onvermijdelijk is.

Musea die niet aan deze richtlijnen voldoen handelen in strijd met de gedragslijn.

Advies van de Commissie Gedragslijn voor Museale Beroepsethiek over de vernietiging of verwijdering van kunstwerken in het kader van een verbouwing van een museum

De Commissie Gedragslijn voor Museale Beroepsethiek heeft besloten krachtens haar taak een advies uit te brengen over de uitleg van de Gedragslijn voor museale beroepsethiek hoe museumdirecties behoren te handelen bij de vernietiging van kunstwerken in het kader van verbouwingen of herinrichting van musea. De aanleiding voor dit advies vormt de publieke discussie die eind 1998 is ontstaan rond de opgeleverde verbouwing en restauratie van het Gemeentemuseum in Den Haag. In het ingrijpend gerestaureerde Museum van Berlage zijn de muurschilderingen, die in de jaren tachtig in een aantal van de trappenhuizen van de parterre naar de eerste verdieping van het museum zijn aangebracht, verwijderd. Het gaat om de wandschilderingen van Sol LeWitt, Günter Tuzína, Niele Toroni en Günther Förg.

De commissie was bij de vaststelling van dit advies, als volgt samengesteld: prof. mr. E.J. Dommering (voorzitter van de commissie), dr. F. Grijsenhout, mevrouw mr. R.F.V.M. van Kempen-Smits (secretaris van de commissie), de heer dr. H. Leyten, prof. dr. W.H. Vroom en mr. P.M. Witteman.

De commissie zal de gebeurtenis in het Gemeentemuseum in Den Haag als leidraad nemen voor haar advies. Ter voorbereiding op dit advies heeft de commissie in haar vergadering van 13 april 1999 een gesprek gevoerd met de directeur van het Gemeentemuseum, Hans Locher, en kennis genomen van de door deze verstrekte schriftelijke documentatie, voor zover aanwezig, alsmede van de gedetailleerde publicatie van Flip Bool in De Volkskrant van 23 december 1998.

De norm van de gedragslijn waaraan moet worden getoetst (artikel 4.3 B) luidt als volgt:

'De beslissing een voorwerp via ruil, verkoop of vernietiging (in het geval van een voorwerp dat te erg beschadigd of vervallen is om te worden gerestaureerd) af te stoten, is de verantwoordelijkheid van het bestuur en niet de persoonlijke verantwoordelijkheid van de conservator van de betrokken collectie. Er behoort een volledig verslag bijgehouden te worden van al dergelijke beslissingen en van voorwerpen waarom het gaat. Er behoren passende maatregelen genomen te worden voor het behoud en/of de overdracht van de documentatie over deze voorwerpen, inclusief de fotografische dossiers'.

De geschiedenis van het Gemeentemuseum is exemplarisch voor de keuzen en dilemma's waarvoor museumdirecties bij het beheer en het onderhoud van het museumgebouw komen te staan. Daaruit blijkt onder meer:

- Het kunstwerk van Willem van Konijnenburg dat in de grote hal was aangebracht ten tijde van de oplevering van het gebouw (en dus geïntegreerd in de architectuur van het gebouw), is midden jaren zestig overdekt door een werk van Von Graevenitz. In de jaren zeventig en

tachtig zijn er andere werken aangebracht en heeft de plek een soort tentoonstellingsfunctie gekregen. Bij de restauratie is de plek in de oorspronkelijke staat teruggebracht zodat de oorspronkelijke Van Konijnenburg weer is te zien. Wat er met de voordien tentoongestelde werken is gebeurd, vermeldt de geschiedenis niet.

- Bij het maken van de doorgang in de halt tussen het Gemeentemuseum en het Museon zijn keramische werken verwijderd.
- In de ontvangsthal op de verdieping was het raam van de vide voorzien van een Art Deco patroon van een glaskunstenaar. Dit raam is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan en vervangen door een ander glas-in-lood raam. Daarna is de plek gebruikt als wand voor een schildering om later plaats te maken voor het werk van de lichtkunstenaar Orr die in 1985 in deze ruimte het werk 'light space' realiseerde met behulp van het daglicht dat door deze vides werd doorgelaten naar de begane grond. Dit werk is al onder de directie van Fuchs verwijderd waardoor de plek weer als schilderijwand dienst is gaan doen. Tijdens de restauratie is overwogen om het oorspronkelijke raam waarvan fotografische opnamen bestaan, te herstellen, maar daar is uiteindelijk van afgezien. Na de restauratie is op deze plaats een nieuw werk in situ van Struycken aangebracht.
- In het trappenhuis dat leidt naar de voormalige kantine en in de kantine zelf bevonden zich in de jaren zeventig werken van Haagse kunstenaars die op het moment van de restauratie al waren onttakeld. Delen van een werk (een lichtkunstwerk) zijn aan de kunstenaar teruggegeven.
- De hiervoor genoemde wandschilderingen zijn in de jaren tachtig gerealiseerd in het kader van een door de toenmalige directie en conservatoren ontwikkeld selectiebeleid waarin het accent werd gelegd op Minimal Art en nieuwe tendensen in de abstracte kunst van de jaren zeventig en tachtig, als een verlengstuk op de kern van de vaste collectie die uit het werk van Mondriaan bestaat. De werken van Toroni en Tuzina zijn in een persoonlijk handschrift op de muur aangebracht. Het werk van Fórg bestond uit blauwe en rode vlakken die overeenkomstig het concept van de kunstenaar door een ander op de muur zijn aangebracht. Tekeningen of certificaten van dit werk ontbreken. Anders is dit gesteld met het werk Sol LeWitt dat als 'wall drawing 373' na de Documenta nummer 7 (1982) werd aangekocht door het museum. De commissie heeft kennis kunnen nemen van het certificaat dat daarbij is verstrekt dat luidt:

'A wall is divided vertically into four equal parts, each with a different direction of three-inch (7.5 cm) wide alternating parallel bands of lines. The bands are drawn in India ink washes.

Or as installed at the Haags Gemeentemuseum, The Hague, Holland: Lines in four directions (equal spacing on an unequal wall). The space between the lines is 10 cm, as are the lines.

India Ink and India ink wash bands

First Drawn by: Marianne Gunther, Franz Kaiser, Jo Watanabe

First Installation: Documenta 7, Kassel Germany.

May 1982'.

Bij dit certificaat is een diagram gevoegd dat bij de verkoop van het werk moet worden overgedragen. Klaarblijkelijk geeft het certificaat recht op het uitvoeren van de installatie in de oorspronkelijke vorm of in de vorm waarop het in het Haags Gemeentemuseum was geïnstalleerd. Onduidelijk is of het om een exclusief recht gaat.

Blijkens mededelingen van de heer Locher waren de werken vóór de restauratie van het museum al zwaar onttakeld door het loslatende stucwerk. In het kader van de restauratie moest het hele gebouw tot op het bot worden gestript. De restauratie is onder nauwlettend toezicht van de Rijksdienst Monumentenzorg uitgevoerd en goedgekeurd. Er is niet overwogen om de werken na restauratie weer aan te brengen. De commissie heeft vastgesteld dat de betrokken kunstenaars niet vooraf zijn ingelicht over de verwijdering. De commissie heeft niet kunnen vaststellen dat de werken volledig fotografisch zijn gedocumenteerd in de archieven van het Gemeentemuseum.

De commissie overweegt als volgt:

Een museumgebouw en de daarmee aard- of nagelvast verbonden kunstwerken vormen onderdeel van de collectie zodat daar de regels betreffende collectiebeheer op van toepassing zijn. De hiervoor geciteerde regel omtrent afstoting is daarom van toepassing.

Naar de huidige Nederlandse rechtsopvatting in het auteursrecht verzetten de morele rechten van de auteur zich niet tegen de vernietiging van het stoffelijk exemplaar van een kunstwerk door diegene die beschikkingsbevoegd is over dat exemplaar. Dat neemt echter niet weg dat de gedragsregels de uitoefening van deze beschikkingsbevoegdheid normeren.

Het gebouw en de daarop aangebrachte kunstwerken vormen, evenals de collectie, een dynamisch geheel dat niet voor eens en voor al op een historisch punt kan worden gefixeerd. Voorts is niet te vermijden dat de artistieke opvattingen over de samenstelling van een collectie, ook als de historische contouren daarvan in het programma van het museum vastliggen (19e eeuw, 20e eeuw, et cetera) zich wijzigen, zodat een nieuwe directeur niet zonder meer gebonden is aan de historische keuzen van zijn voorganger, al dient hij deze wel te respecteren. Een directeur die afwijkt van het collectiebeleid van zijn voorganger heeft dus een bijzondere motiveringsplicht om aan te geven waarom hij dit doet, en dat geldt ook voor de kunstwerken die mede in het gebouw zijn aangebracht of die door de nieuwe directeur in het gebouw worden aangebracht. Bovendien kunnen er bouwkundige overwegingen zijn (zoals in het geval van het Gemeentemuseum) om werken te verwijderen, ook als dit tot vernietiging leidt.

Wanneer verwijdering gerechtvaardigd is, dient duidelijk de afweging te worden gemaakt of het werk kan worden behouden, hetzij door een zorgvuldige wijze van verwijdering, hetzij door het op zodanige wijze te bedekken dat het weer in de oorspronkelijke staat kan worden hersteld. Dat laatste geldt in het bijzonder wanneer het gaat om werken die deel uitmaken van het oorspronkelijke ontwerp van het gebouw, zoals ook een architect die een moderniserende verbouwing uitvoert, zijn best zal doen dit zodanig te doen dat de oorspronkelijke architectonische details door een gebruiker die het gebouw in de oorspronkelijke staat wenst te gebruiken, kunnen worden hersteld.

Wanneer tot verwijdering wordt besloten en de verwijdering niet zodanig kan plaatsvinden dat het oorspronkelijke werk behouden blijft en eventueel op dezelfde plaats of elders weer kan worden aangebracht (zoals bij muurschilderingen), dient de directie de volgende stappen ter voorbereiding van het besluit te nemen:

- Er dient een ad hoc commissie van deskundigen te worden ingesteld die haar terzake adviseert;

- Er dient een behoorlijke fotografische documentatie van het werk, voor verwijdering, te worden gemaakt;
- De auteur of diens erfgenamen of zaakwaarnemers dienen tijdig op de hoogte te worden gesteld van de voorgenomen verwijdering die tot vernietiging zal leiden, zodat ook zij in de gelegenheid zijn het werk fotografisch te documenteren. Dan kan ook overleg worden gepleegd over teruggave van het werk of delen daarvan.

Het vorenstaande geldt naar het oordeel van de commissie niet wanneer het gaat om een werk (zoals het werk van Sol LeWitt) dat klaarblijkelijk bestaat in de uitvoering van een concept, terwijl de rechten om het werk opnieuw uit te voeren door de auteur zijn overgedragen aan het museum, zoals in het geval van het Gemeentemuseum. Een dergelijk uitvoeringsrecht scheidt volgens de commissie niet een aanspraak van de auteur dat het werk ook daadwerkelijk uitgevoerd wordt of in uitgevoerde staat geëxposeerd blijft.

De commissie wil in het kader van de vorenstaande overwegingen echter benadrukken dat beslissingen tot verwijdering moeten passen in een consistent gemotiveerd collectiebeleid waarover publiekelijk verantwoording kan worden afgelegd en dat vernietiging slechts kan worden overwogen wanneer dat absoluut onvermijdelijk is. Dat betekent dus ook dat de beschikkingsbevoegdheid over exemplaren van werken die aan het museumgebouw zijn aangebracht door een nieuwe directie van het museum niet naar willekeur kan worden uitgeoefend.

De commissie komt tot de conclusie dat een museumdirectie die het voorgaande niet in acht neemt in strijd met de gedragslijn handelt.

Commissie Gedragslijn voor Museale Beroepsethiek
Nederlandse Museumvereniging
26 juli 1999